

ESKİ TÜRKÇE *buyla* VE *baya* SANLARI ÜZERİNE

SEMİH TEZCAN

Eski Türk yazıtlarında geçen, kimi araştırmacıların *boyla*, kimilerinin de *buyla* okudukları¹ sözcüğün yüksek bir devlet görevini gösteren bir san olduğu açık olmakla birlikte, bu sanla gösterilen görevin niteliği ve sözcüğün nereden geldiği, gerçek anlamının ne olduğu şimdiye değin aydınlatılamamıştır².

Söz konusu san şu yazıtlarda bulunmaktadır:

1) Bilge Kağan yazıtı, güney yanı, 14. satır: *tonyuquq buyla baya tarqan.*

2) Tonyukuk yazıtı, batı yanı, 6. satır: *toñuquq buyla baya tarqan.*

3) Suci yazıtı, 2. satır: *buyla qutluq yaryan.*

4) Moyun-Çur (Şine Usu) yazıtı 4. satırın sonunda (S.E. MALOV: *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959, s. 34'e göre): . . . . *berti anta buyla* . . . .

Görüldüğü gibi Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında *buyla* Tonyukuk'un Suci yazıtında ise Kırgız boyundan Yağlakar Kan Ata'nın sanı olarak geçmektedir.

A.v. LE COQ'un II. Turfan seferi sırasında elde ettiği, Maniheistlerden kalma, Orta Farsça bir yazma parçasında da bir Uygur kağanının çevresindeki yüksek görevliler sıralanırken *buyla* sanı karşımıza çıkmaktadır. T II 135 sıra sayısını taşıyan bu yazma parçasını F.W.K.

¹ *boyla* okuyanlar: W. RADLOFF, F.W.K. MÜLLER, Sir G. CLAUSON, T. TEKİN, *buyla* okuyanlar: V. THOMSEN, G. RAMSTEDT ve başkaları.

² Örneğin K.H. MENGES: *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor' Tale*, Supplement to Word, Monograph No. 1, Vol. 7, 1951, s. 24'te bu san için şöyle demektedir: "This is one of the many hitherto unexplained and probably non-Altaiic titles which are found in the ancient Turkic languages, the exact meaning of which is not known."

MÜLLER: *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs. Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig, 1912, s. 207–213'te yayınlamıştır. s. 210:

el ügäsi ötür buyla tarçan
tapmış buyla tarçan
aşpada (ya da aşpara) buyla
ötür buyla tarçan

F.W.K. MÜLLER s. 212'de bu san üzerine yazdığı açıklamada *buyla*'nın Mancuca *beile*³ sanının en eski biçimi (Prototyp) olması gerektiğini ileri sürmekte ve J. MARQUART'ın *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 42'de yazıtlardaki *buyla tarçan* ile Bulgar (Bolgâr) prenslerinin sanı βουλίας ταρχάνος'u karşılaştırdığını, Orta Farsça yazma parçasında da *buyla tarçan*'ın kalıplaşmış biçimde (iki san bir arada) kullanıldığını belirtmektedir.

Yine F.W.K. MÜLLER; *Uigurica II*, Berlin, 1911, ABAW 1910, s. 95'te bu Orta Farsça yazmada adı geçen Uygur kağanı *uluy elig täñridä qut bulmuş ärdämin el tutmuş alp qutluy külüg uyyur qayan* ile Karabalgasun yazıtında adı Çince işaretlerle yazılmış ve *täñridä qut bulmuş el tutmuş alp külüg bilgä qayan* olarak okunan kağanın aynı kişi olduğunu ileri sürmekte, Maniheizmin bu kağan zamanında Uygurlarca kabul edildiğini yazmaktadır⁴. Maniheizmin 763 yılında Böğü Kağan zamanında kabul edildiği kesinlikle bilindiğine göre, buradan Orta Farsça yazma parçasında ve Karabalgasun yazıtında adı geçen kağanın Böğü Kağan ile aynı kişi olması gerektiği sonucu çıkmaktadır. W. BANG ve A. v. GABAIN, Böğü Kağan'ın aynı zamanda Bilge Kağan adını taşımış olmasını kuşkuyla karşılamışlardır⁵. Ancak kesin olan ve bizim için önem taşıyan nokta, içinde *buyla* sanı geçen bu Orta Farsça yazma par-

³ E. HAUER: *Handwörterbuch der Mandschusprache*, Wiesbaden, 1952–1955, s. 84 *beile* (schon in der Geschichte der Kindynastie vorkommendes Wort, das "Gebiet" bedeutet. Vgl. türk. *builok* "Befehlshaber" und alttü. *boila*) 1) Gebieter, Herrscher; 2) *Beile*, kaiserlicher Prinz 3. Ranges.

Burada HAUER'in Tü. olarak gösterdiği *builok*, herhalde *buyruk* sözcüğünün Çin kaynaklarında geçen bir biçimidir ve *buyla* ~ *boyla* ile karıştırılması doğru değildir. K.H. MENGES de bu düşünce dedir, bkz. *Problemata Etymologica*, Festschrift für E. Haenisch, Wiesbaden, 1961, s. 133.

⁴ Karabalgasun yazıtının güçlüğüle okunabilen Türkçe metninde *täñridä qut bulmuş alp bilgä täñri uyyur qayan*, bkz. H.N. ORKUN: *Eski Türk Yazuları I*, TDK, İstanbul, 1936, s. 85.

⁵ W. BANG und A.v. GABAIN: *Türkische Turfan-Texte II*, SPAW 1929, s. 5: "Überaus merkwürdig ist es, dass er (Böğü Qayan) auch Bilgä Qayan genannt worden zu sein scheint."

çasının Koço Uygur Hanlığı dönemiyle değil, bozkırdaki Uygur Kağanlığı dönemiyle ilgili oluşudur.

J.R. HAMILTON: *Les Ouïgours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955, s. 139'da Çince işaretlerle *Kou-li P'ei-lo* okunabilecek biçimde yazılmış olan kişi adını *Qullıy?* "possesseur d'esclaves" *Boila* (titre) olarak yorumlamak istemiştir. Gerçekten, burada *buyla* sanının söz konusu olması olasılığı büyüktür. Daha başka sanları da Çince işaretlerle yazılmış olan bu kişi, 744 yılında *qutluy bilgä köl qayan* adıyla tahta çıkan ilk Uygur kağanıdır.

G. SCHLEGEL: *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun*, Extrait des Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 1896, s. 19-30'da bir Uygur prensinin adını *qutluy boyla* olarak okumaktadır⁶.

Yukarıdaki verilerden, Köktürklerden sonra Uygurların da, bozkırdaki Uygur Kağanlığı döneminde *buyla*'yı bir san olarak kullanmış oldukları anlaşılmaktadır.

Doğu Türkistan ve Kansu'da elde edilen Eski Uygurca yazmalarında ve başka yazılı belgelerde (manastır yazıtları, duvar resimleri altındaki yazılar vb.) *buyla* sözcüğüne şimdiye değin rastlanmamıştır. Bu yazılı belgelerin büyük bölümü Koço Uygur Hanlığı döneminden kaldığına göre bu devlette *buyla* sanının kullanılmadığı ve daha önceki Türk devletlerinde *buyla* sanı ile gösterilmiş olan devlet görevinin bulunmadığı sonucuna varabiliriz. *buyla* sanı Koço Uygur Hanlığında da kullanılmış olsaydı, yazılı belgelerdeki öteki sanların yanında bunun da geçmesi ve şimdiye değin işlenmiş metinlerde ortaya çıkmış olması beklenirdi. Büyük bir olasılıkla *buyla*, devletin temel ögesini göçebe boyların oluşturduğu kağanlıklarda önemli bir devlet görevini göstermekteydi. Aşağıda, sözcük üzerine yapılacak açıklamalara göre *buyla*'nın görevinin "göçebe boyların ve ordunun nereden nereye gönderilmesi gerektiğini belirlemek, devlet toprakları üzerinde boyların düzenli ve planlı biçimde hareketlerini sağlamak" olduğunu düşünebiliriz. Yerleşik yaşama geçmiş olan Koço Uygurlarında ise böyle bir görevin bulunmaması doğaldır.

1799'da Güney Macaristan'da bulunmuş olan Nagy-Szent-Mislós definesindeki bir kâse üzerinde Yunan harfleriyle yazılmış yazıttaki

⁶ Bkz. H.N. ORKUN: *Eski Türk Yazıtları II*, TDK, İstanbul, 1938, s. 40.

BOYHAA ve yine Yunan harfleriyle yazılmış Preslav yazıtındaki⁷ BQYAE sözcüklerinin Eski Türkçe *buyla* sanı ile aynı olduğu üzerinde yeterince durulmuştur. Bunlar için bkz. J. BENZING: *Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabulgarische, PhTF I*, s. 690 (burada bu Bolgarca yazıtlar üzerine yapılan çalışmalar için kaynakça verilmiştir)⁸. Son olarak J. NÉMETH, *The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklos and the Runiform Scripts in Eastern Europe*, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 21, 1971, s. 14'te *buyla* üzerinde durarak Gy. GYÖRFFY'in eski Macar kaynaklarında bulunduğu *Baiola*, *Boila* ve aşağı Tuna boyunca görülen *Bojla*, *Vojla* yeradlarını bu sözcüğe bağlamaktadır.

Eski Türkçe sözlüklerde *buyla* (ya da *boyla*) sözcüğü üzerine aydınlatıcı bilgi ve köken açıklaması bulunmamaktadır. SIR G. CLAU-SON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 385'te *boyla*'nın Türkçede yabancı kaynaklı olabileceği belirtilmekte ve "a high title, the exact significance of which is uncertain" denmektedir. *Drevnetyurkskiy slovar*⁹, Leningrad, 1969, s. 110'da yalnızca Tonyukuk'un sanı olduğu gösterilmiştir. A. CAFEROĞLU: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 56'da "rütbe" diye açıklanmıştır.

Yazıtlar üzerine yayınlanmış çalışmalarda da *boyla*'nın bir sanı ya da bir onur sanını gösterdiği ileri sürülmekteyse de niçin bir "onur sanı"nın söz konusu olabileceği üzerinde yeterli açıklamalar yapılmamıştır. Örneğin R. GIRAUD: *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris, 1960, s. 78'de "Nous ne savons rien d'autre sur ces titres Boyla et Baya" demektedir, aynı yazar *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris, 1961, s. 142'de *boyla*'yı "titre honorifique" olarak açıklamaktadır.

S.E. MALOV: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad, 1951'de *boyla* okumakta ve N.P. DIREKOVA: *Grammatika oyrotskogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1940, s. 288'de verilen elçi-

⁷ Bu iki yazıtın da Tuna Bolgarcası olduğu genellikle kabul edilmektedir.

⁸ H.N. ORKUN: *Eski Türk Yazıtları II*, s. 190-196'da da bu sözcük üzerine bilgi bulunmaktadır.

V. THOMSEN: *Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós*, Samlede Afhandlinger III, s. 344'te Tuna Bolgarcası *buyla* ya da *boyla*'nın Orhon Türkçesindeki *buyla* ile aynı olduğunu kabul etmekte, yalnız Macarcada özel ad olarak kullanılan *Béla*'nın bu sözcükle ilişkisini oldukça şüpheli gördüğünü belirtmektedir.

buyla, *elçi-bayla* “elçi” deyimleriyle karşılaştırmaktadır. Ancak bu Oyratça (= Altayca) deyim *buyla* sanının açıklanmasında işe yaramamaktadır.

G. DOERFER, TMEN II, s. 394’te *boyla* okumakta ve “dem Staatsrat Angehöriger (“devlet kurulu üyesi”) olarak çevirmekte ise de bu anlamı neye dayanarak verdiğini açıklamamıştır; s. 394 ve 398’de *boyla*’nın bir onur sanı (Ehrentitel) olduğunu da yazmaktadır.

Beni yazıtlarda geçen bu san üzerinde durmaya ve bir açıklama denemesi yapmaya yönelten K.K. YUDAHİN: *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Moskva, 1965, s. 155’te verilen şu bilgiler olmuştur: *buyla* I 1. “(boğa ya da devenin burun kıkırdağına takılan ve dizginin tutturulduğu tahta çubuk” 2. “iğın ucundaki çubuk” 3. “Kütük üzerindeki delik (kütük sürükleneceği zaman bu deliğin içinden ip geçirilir)” *curt buylası* “halk önderi”, *curt buylası boljondo*, *taştar beken zorduyun* “O, halk önderi olunca zulmünü bırakır mı?” *buylala*– “burun kıkırdağına *buyla* takmak”, *buylalayan töö* 1. “dizginlenmiş, *buylaya* bağlanmış deve”; 2. “dizginlerini başkasının eline vermiş, birinin güdümüne girmiş kimse”; *aydap qalıñ bergen soñ*, *azapqa tuuyan qız çirkin buylalayan töö bolot* “getirip başlık verdikten sonra acı içinde doğmuş kız özgürlüğünden yoksun kalır”. *buylaçıq* “üst dudakta, burun kanatlarının altındaki uzunlamasına çukurluk”.

Bunlar arasında Eski Türkçe sanı açıklamamıza yardım eden deyim kuşkusuz *curt buylası*’dır.

Buyla sözcüğü E. ABDULLAEV - D. İSAEV: *Kırgız Tilinin Tüündürmө Sөzdüğü*, Frunze 1969, s. 116’da şöyle açıklanmaktadır: *buyla* “devenin burnu delinerek geçirilmiş olan çubuğa bağlanan ip”, *buylala*– 1. “deveye *buyla* takmak”, 2. “razı olmak zorunda bırakmak, dediğini yaptırmak, bağlı kılmak, baş eğdirmek”.

Sözcüğü öteki lehçelerde de bulmaktayız; İ.K. KENESBAEV: *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sөzdigi*, Almatı, 1959, s. 129 *buyda* “devenin burnu delinerek geçirilen burunsalığa bağlanan ip”; *buydala*– “devenin burunsalığına ip takmak” 2. “razı olmak zorunda bırakmak, dediğini, istediğini yaptırmak”. R IV, s. 1800 Tarancı *buyla* “ein Nasenpflock mit einem Stricke (der zum Lenken der Kamele und Rinder dient)” (“Deve ve sığırları istenilen yöne götürmek için burunlarına takılan ucuna ip bağlı çubuk”). Yeni Uygurca, E. NECİB: *Uygurçe-Rusçe*

Lugat (Uygursko-russkiy slovar'), Moskva, 1968, s. 223 *buyla* 1. "kama çivisi, dingil çivisi", 2. "deveyi istenen yöne götürmek için burun deliğine geçirilen tahta çubuk". Tuvince, *Tıva-Orus Slovar' (Tuvinsko-russkiy slovar')*, Moskva, 1968, s. 121 *buyla* "ip geçirmek için devenin burnuna takılan çubuk". Türkmençe, M. YA. HAMZAEV: *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat, 1962, s. 117 *büylü* "devenin burnundan geçirilen ucu çıkıntılı tahta çubuk".

Sözcüğü Anadolu ve Rumeli ağızlarında da ses ve anlam yönünden değişikliğe uğramış biçimleriyle bulmaktayız: DS 746 *boyla* (2), 747 *boyra* (3) "araba tekerleğinin ortasına geçirilen çelik oluk" (Afyon, Isparta, Denizli, Konya); *boyla kazığı* "saban kulaklarının girdiği ağaç" (İzmir); *boylı, boylı çivisi* "öküz arabasında tekerleğin çıkmaması için mazı başına takılan eğri çivi"⁹ (Afyon, Kırşehir); DS 807 *buylu*, (*buyru, buyulu*) 1. "kağrı kıravatını birbirine bağlayan ağaç kuşak" (Afyon, Çankırı, Sivas); 2. "kızak döşemelerini birbirine bağlayan meşeden yapılmış kuşak, bağ" (Isparta); 3. "araba, kağrı dingili" (Malatya); 4. "sabanın kıvrık yerine konulan ve toprağı dağıtmaya yarayan çatal" (Balıkesir, Bilecik, Kocaeli, İstanbul, Edirne); aynı anlamda *buyulu* (Antalya); 5. "kağrı, araba tekerleğine çakılan tahta çivi" (Eskişehir, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Amasya, Tokat, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Maraş, Sivas, Ankara, Kayseri, Konya); aynı anlamda *buyru* (Kayseri, Ankara); 6. "araba oku ile boyunduruğunu birbirine bağlayan çivi" (Zonguldak); 7. "tırpanda, kılıcı sıkıştırmak için çakılan ağaç çivi" (Tokat); 8. "övendirenin ucundaki çivi" (Niğde); DS 730 *boğru* "tekerlekleri tutmak için mazı başına geçirilen küçük çomak" (Sinop); DS 673 *bylu* "dingil çivisi" (Gümüşhane); *buli* (I) "sabanda toprağı iki yana devirmeye yarayan ağaç parçaları" (Gelibolu, Çanakkale), *buli* (II) "kağrı arabalarında dingil başına takılan çivi" (Kars); DS 665 *bulı* (I) "kağrı ve araba tekerinin mazıdan çıkmamasını sağlayan ağaç çivi" (Erzurum); DS 832 *büylü* 1. "saban kulağı" (Bursa, Sivas), 2. "ekin sapı taşımaya yarayan arabanın önündeki ağaç" (Bolu); SDD 1166 *puli* (3) "ağaç sabanın iki tarafına takılan kulaklar, uzun odun" (İstanbul); SDD 1170 *puylu* "toprağı, tarlanın sürülmüş tarafına aktarmak için sabanın toprağı giren parçasının yan tarafına takılan ve dönüm başlarında değiştirilen yassı bir tahta, saban kulağı" (İçel, Bursa, Bilecik,

⁹ Bu parçanın Azerbaycan Türkçesindeki adı *çulyu*'dur, bkz. *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti*, Bakı, 1964, s. 451.

Eskişehir, Çanakkale, Edirne), aynı anlamda *puru*¹⁰ (Çanakkale). HÜSEYİN DALLI: *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar*, (TDK, basılmakta) *puyru* “saban kulağı”. ZTS 27 *buyru* 1. “kızağın önündeki tahta” (Isparta), 2. “kağrı tekerlerinin dışarı fırlamamasını sağlayan ağaç çubuk” (Erzurum), 3. “sabanda toprağa giren kulaklar arasındaki ağaç destek” (Uşak); ZTS 27 *buyru* 1. “kağrı tekerini tutan ağaç çivi” (Ankara), 2. “istarda kilimin sarılı olduğu mazıyı çeviren eğri ağaç araç” (Kayseri). DS 801 *buru* (I) “halı tezgahında erişi sıkıştırmak, gerginleştirmek ve mazıyı çevirmek için kullanılan bir metre boyundaki sopa” (Burdur, Kırşehir, Konya, Adana); (*buru* < *buyru* < *buyra* < *buyla*); DS 735 *bolu* “çelik çomak oyununda çeligi karşılamak için tutulan ağaç, çomak” (Balıkesir, Giresun).

Anlamca biraz daha ayrı olmakla birlikte araba tekerinin ortasındaki parçanın adı olan *poyra* sözcüğünün de *buyla*'dan geldiğini, Anadolu'da ses değişimine uğramış bir biçim olduğunu öne sürmek istiyorum (krş. yukarıda DS 746, 747 *boyla* ~ *boyra*). Ş. SAMİ KĀMŪS-İ TÜRKİ, İstanbul, 1317, s. 364 *poyra* “tekerleğin ortasında parmakların sokulduğu etrafı delikli ağırşak”, *poyralık* “tekerleğin poyralarını ve ebniyede kirişleri yapmağa mahsus köknar kerestesi”, R IV 1263 ve Redhouse 460'ta da aynı anlamda verilmiştir. Redhouse sözlüğünde *poyra deliği* “the hole in the centre of the hub of a wheel”, *poyra zivanası* “the metal lining of a hub” terimlerini de bulmaktayız. ZTS 159 *poyra* (I) “araba tekerinin göbek adı verilen orta kısmında bulunan çukur” (Ankara, Niğde), *poyra demiri* “araba tekerleğindeki dingil yatağı” (Uşak); DS 583 *bayra* 2. “araba tekerleğine geçirilen ve mazıda dönen delik demir” (Amasya), DS 536 *barya* “araba tekerleğinin ortasındaki yuvarlak demir” (Antalya), aynı anlamda DS 526 *barba* (I)¹¹ (Kocaeli); Gagauzca, N.A. BASKAKOV: *Gagauzça-Rusça-Moldovanca Laflık*, Moskva, 1973, s. 371 *poyra* aynı anlamda.

R IV 1834 Tarancı *bul* “Radnabe” (“poyra, tekerlek göbeği”), E. NECİB: *Uygurçe-Rusçe Lugat* s. 221 *bul* (aynı anlamda) sözcüğünü RĀSĀNEN, EW 87'de Mo. *bulu*'dan ödünçleme olarak göstermiştir. J.E. KOWALEWSKI: *Dictionnaire Mongol-Russe-Français*, Kazan, 1844-49,

¹⁰ Bu herhalde *puyru* yerine bir dizgi yanlış olmalıdır, (*puymak*'tan sonra geldiğine, abece sırasındaki yerinin doğru olmadığına dikkat edilmelidir).

¹¹ Eğer Arap harfleriyle almış bir notun aktarılmasından doğan yanlışlık değilse burada bir ünsüz benzeşmesi olduğu düşünülmelidir.

s. 1189 *bulu* 1. “le moyeu (d’un roue)” (“tekerlek göbeği”), 2. “une meule de foin” (“saman yığını”), 3. “cylindre, battoir” (“yuvarlak sopa”). Mo. sözcük Eski Tü. *buyla* ~ *buylu* ile ilgili olabilir (krş. aşağıda *Divānū luğati’t-türk: buylu*).

Yazı dilimizde ve ağızlarda kullanılan, anlamca daha da uzaklaşmış olan *muylu* sözcüğünün de *b-* > *m-* değişimiyle *buyla*’dan geldiğini düşünüyorum: *Kāmūs-i Türkî* s. 1435 *muylu* “top kulpu”, *muylu kapağı* “kundakta ve arabada topu kulplarından tutan çember”, *muylu yatağı* “topun kundağa bindiği yerde kulpuna mahsus çukur oyuk”, ayrıca bkz. Redhouse 2039, R IV 2170. *Meydan-Larousse* c. 9, s. 112 *muylu*’nun teknolojideki anlamını şöyle vermektedir: “başka bir parça için dönme eksenini vazifesini gören silindir biçiminde parça. Bir milin yatağında dönmesini sağlayan kısmı. Silahta: Bir top namlusunun iki yanına tutturulan millere verilen ad (Top muylularla, kundağın muylu kapakları üzerine dayanır. Bu muylular, topun dik bir düzlem üzerinde hareketini sağlar...)”. SDD 1073 *muylu* “taş çıkarmak için kullanılan uzun manivela” (Ankara), 1071 *muhlu* (Niğde, Gaziantep), *muhul* “manivela” (Gaziantep), 1074 *mühnü* “taşçıların kullandığı demir manivela” (Adana). Krş. ayrıca DS 523 *bara* (II) “demirden kaldıraç çubuğu” (Isparta, Denizli) (< *bayra* < *boyra* < *buyla*?).

Yukarıdaki verilere göre, *Divānū luğati’t-türk*’te iki ayrı yerde بوللو biçiminde yazılmış olan sözcüğün بويلو olması gerektiği kesindir. B. ATALAY: *Divanü Lugat-it-türk Tercümesi*, TDK, Ankara, 1940-43, c. I, s. 430 *butlu* “yavaşça, devenin burnuna geçirilen burunsalık” (= *Tıpkıbasım*, s. 216, satır 17), c. II, s. 16 *är burunduq butluqa taqtı* “adam burunsalık ipini burunsalığa taktı” (= *Tıpkıbasım*, s. 272, satır 8). *Divān*’da iki verinin de *y* yerine *t* ile yazılmış olması, yani noktaların alta konulacağı yerde üste konulmuş olması yalnızca bir rastlantıdır; *butlu* biçiminde bir sözcük lehçelerin hiçbirinde yoktur. Bu sözcük EDPT 304 ve DTS 130’da düzeltilmeden *butlu* biçiminde alınmıştır.

İbnü Mühenna sözlüğünde بويلاغ biçiminde yazılmış olan sözcüğü (bkz. KILISLİ RİFAT: *Kitābu hilyeti’l-insān ve helbeti’l-lisān*, İstanbul, 1338-1340, s. 172), A. TAYMAS: *İbnü Mühenna Lûgati*, TDK, İstanbul, 1934, s. 21’de *boylag* “yular” olarak vermektedir (Ar. المقود). RÄSÄ-NEN, EW 79’da bu sözcüğü *boyun* (< *boḡ) ile ilgili görmektedir. Sanırım İbnü Mühenna’daki sözcüğü *buylay* olarak okumak ve *buyla*’nın bir yan biçimi olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu biçimin

ortaya çıkması, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde $-y/ -g$ ile biten çok sayıda sözcüğün bulunması, yani örneksime dolayısıyla olmalıdır¹².

Buna karşılık, ses bakımından yukarıda sıralanan sözcüklere benzeyen, ancak anlamca bunlarla ilgisi olmayan ve her biri başka kökten gelen bir takım sözcükler de vardır¹³.

¹² İbnü Mühenna sözlüğünün MELIORANSKIY'ın kullandığı yazmalarında bu sözcük yerinde *noqta* "yular" bulunmaktadır, bu Mo. sözcük için bkz. TMEN I, madde 384.

¹³ Bunlar şu sözcüklerdir:

Hakasça *buyla*, *puyla*, Tuvince *büyle*, *büle*, Yakutça *bilä*, *bülä*, *mülä*, *milä* "dişeti" < Mo. *büyile* "dişeti".

Türkmençe *boyra*, Yeni Uygurca *bora* (G. JARRING: *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, 1964, türlü ağız biçimleri de gösterilmiştir); DS 747 *boyra* (I) 1. "hasır" (Afyon, İsparta, Denizli, Urfa, Maraş, Konya, Adana), 2. "kara örtü" (Denizli) < Fa. *بوریا* "hasır".

DS 747 *boyra toprak* "kıraç toprak" (İsparta), DS 523 *bāra*, *bağra* "beyaz renkli, işlenmemiş, kısır toprak, killi arazi" (Antalya), DS 580 *bayır* 1. "kıraç tarla, kır" (Samsun, Gümüşhane, Antalya, Muğla) 2. "asma yetiştirmeye uygun toprak" (Konya), 3. "otlak" (Ankara), DS 737 *bor*, *borak*, *boraz*, *bur*, *bar* 1. "yağmurdan sonra toprağın üstünde meydana gelen tuzlu beyaz tabaka" (Afyon), 2. "taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla" (birçok il), 4. "yollarda havaya kalkan toz" (Ankara), 5. "kireç, tebeşir, beyaz toprak" (Konya) 7. "genel olarak boz renk" (Kerkük). SDD 1159 *por* 1. "kurak yıllarda mahsul vermeyen toprak; çok taşlı ve çakıllı toprak" (Konya), 2. "çürük taş" (İsparta), SDD 1167 *pur* 1. "killi taş, alçılı taş; kazma ve kürekle dağıtılabilecek olan yumuşak taş, kireçli taş, köpük taşı" (birçok il), 2. "ırmak yataklarında çakıl ve kumların sıkışarak taş haline gelmiş" (Urfa), 3. "kireçli çıplak dağ" (Afyon), 4. "kayah uçurum" (Giresun), 7. "kiremit" (İsparta).

Ses bakımından benzer sözcüklerden biri de DS 747 *boyra* (III) "ağaçtan yapılmış ağır balyoz"dur (Amasya), ağızlarda bunun da değişik biçimleri bulunmaktadır: DS 583 *bayra* 1. "balyoz" (Denizli, Çorum, Kayseri, Konya, İçel), SDD 1444 *vare* "çekiç" (Eskişehir), SDD 1444 *varya* "küçük çekiç" (Rize), *vayra* "her iki tarafı düğdülü çekiç" (Kırşehir).

"Değirmen oluşunun bir parçası" ve "su borusu, künk" anlamlarını veren *poyra* sözcüğünün ve bunun aşağıda sıralanan değişik biçimlerinin de *buyla* ile ilgisi olmasa gerek. SDD 1163 *poyra* 1. "değirmen oluşunun çarka su çıkması için ucuna takılan yuvarlak parça" (İzmir, Kütahya, Sinop, Balıkesir, Çanakkale, Yozgat, Zonguldak), 2. "su borusu, künk" (İzmir, Çankırı, Kastamonu), 3. "çeşme" (Kastamonu), 4. "suyun aktığı yer" (Amasya); ZTS 159 *poyra* (II) "un değirmenlerinde, değirmen taşını döndürmeye yarayan basınçlı suyu akıtma hunisi" (Amasya); SDD 1165 *pöyre* "su oluğu", aynı anlamda *pöyrek* (Çankırı, Ankara), *pöyrenk* (Niğde), 1164 *pörenk* "poyra, künk" (Kayseri), *pörek* 1. "pınar, kaynak" (Niğde, Eskişehir), 2. "künk" (Sivas, Kayseri), 1163 *pöhrenk* "yer altında yapılan su yolu mecrası, künk" (Niğde, İstanbul, Erzurum, Çorum, Ordu, Giresun, Kayseri, Tokat, Gürün, Urfa, Adana), 1164 *pörü* (3) "değirmen çarkını çeviren aygıt" (Çankırı), 1163 *pöfrek* "su borusu, künk" (Adana), ayrı anlamda *pöğrek* (Ankara, Tokat), 1159 *pohrek* "ağaç veya topraktan yapılmış su künkü", 1165 *pufrek* "taş ve harçla yapılmış su yolu" (Adana), 1168 *purhank* "künk" (Erzincan), 1160 *porgânk* (Malatya), *porhank*, *porhenk* (Erzincan, Muş). 1168 *pura* "çeşme" (Bitlis) sözcüğü de aynı gruptan olmalıdır. Bu grupta topladığımız sözcükler için en eski veri *Tarama Sözlüğü* V, TDK, Ankara, 1971, s. 3198'de bulunmaktadır: *poğrenk* (پوغرنك) "künk", XVI. yy.

Şimdi, hepsi *buyla*'dan gelmekle birlikte biçim ve anlam ayrılığı gösteren *buylu*, *muylu*, *boyra*, *puyru* vb. sözcüklerdeki ses ve anlam değişmelerini topluca ele alalım.

Ses değişimleri:

Önseste $b- > m-$ olağandır. Genellikle bu değişimin yalnız sözcük içerisinde n , η , m bulunduğu ortaya çıktığı ileri sürülür. Oysa böyle durumların dışında da $b- > m-$ değişimi görülmektedir: Genel Tü. *bol* = Kazakça, Kırgızca *mol*; Genel Tü. *buz* = birçok lehçede *muz*; Genel Tü. *boz* = Oğuz Kağan Destanı *moz* (bu konuda ayrıca bkz. K.H. MENGES, *PhTF' I*, 454).

Önseste $b- > p-$ de bilinen, olağan bir değişimdir: Türkiye Tü. *pire* < Genel Tü. *bürgü*; Türkiye Tü. *pek* < Genel Tü. *bäk*, *bärk* vb.

İkisi de akıcı (liquid) olan l ile r 'nin içseste birbirinin yerine geçmesi için şu örnekleri gösterebiliriz: Eski Uyg. *salqım* "çiy" = *Divānū luğati't-türk sarqım*, Hakas. *salım*, Tuva. *şalıñ*, Altay, *çalıñ*, Karagas. *şalıñ*, Çuvaş. *svlām* (bkz. P. ZIEME: *Kaşgari ve Türkçe Turfan Metinleri. TDK Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara, 1975, s. 467). Fa. (← Ar.) *musulmān* Semireçiye yazıtlarında *musurman* (bkz. M. MANSUROĞLU, *PhTF I*, 110), Kumukçada *busurman* (bkz. J. BENZING, *PhTF I*, 396) olmuştur. SDD 1202 *sele* = SDD 1208 *sere* "baş parmakla işaret parmağı arasındaki mesafe"; SDD 1203 *selmen* = SDD 1209 *sermen* "bez dokunurken kumaşın sarıldığı ağaç" vb.

İlk hecede $u \sim o$ için bkz. A. CAFEROĞLU, *PhTF I*, 246. Sözcüğün Eski Tü. de hangi ünlü ile olduğunu (*buyla* ya da *boyla*) kesin olarak belirlememiz olanaksızdır. Yeni lehçelerdeki biçimlere göre Eski Tü. için *buyla*'yı kabul etmek daha doğru görünmektedir¹⁴.

Sonsesteki $-a$ 'nın ilk hecedeki yuvarlak ünlüyle benzeşerek $o > u$, kimi ağızlarda da $> \iota$ olması için Eski Tü. ve *Divānū luğati't-türk*'teki *orta*, *otra* > *otru* gelişmesi karşılaştırılabilir.

¹⁴ DOERFER, TMEN IV, s. 550'de q, γ önünde olmadıkça Türkçede $o \sim u$ değişimi olmadığını belirtmektedir. Ancak kimi kez, g 'den dönmüş olan v önünde ve tek $tük y$ önünde bu tür değişmelerin olduğu görülmektedir; krş. DS 808 *buynuz* "boynuz", Türkiye Tü. yazı dili *duynak* ~ *toynak*, (bkz. Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1974); DS 1298 *çöven*, 1310 *çüven* "ten-cere", DS 1298 *çöv-*, 1310 *çüv-*, *çüy-* "sıçramak" vb.

Anlam değişimleri:

Sözcüğün en eski anlamı “hayvanı yönetmek, istenen yöne götürmek için burnuna takılan çubuk”tur. Buradan “tekerleğin fırlamaması ve kağının istenen yönde hareketini sağlamak için mazi başına takılan çivi” ikinci anlam olarak ortaya çıkmıştır. Daha gelişkin araba tekerleğinde bu görevi “parmakları bir arada tutan tekerlek göbeği” yüklenmiş, sözcük de bu üçüncü anlamı kazanmıştır. “Saban kulağı” biçim bakımından mazi başına takılan çiviye andırdığından (ikisi de bir kazığın ortasındaki deliğe geçirilmiş parçadır) yine bu adı almıştır, buna dördüncü anlam diyebiliriz. Hayvanın ve araba tekerleğinin hareketini düzenleyen parçanın adı sonradan daha genel olarak “silahlarda ve makinelerde, namlunun ve milin hareketini düzenleyen parça”ya verilmiştir (*muylu*), buna beşinci anlam diyoruz. Sözcüğün genel anlamına uygun olarak ortaya çıkan “sağlam kazık, manivela” anlamını da altıncı anlam olarak kabul ediyoruz.

Eski Tü. döneminde doğrudan doğruya ilk anlamla ilgili olan bir iğretileme (mecaz, metaphora) ile *buyla* san olarak kullanılmıştır. Hayvanın burnuna takılan çubuk nasıl onu istenen yöne götürmeye yaramaktaysa, *buyla* sanı verilen kişi de göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş olmalıdır.

Savımın doğruluğunu kanıtlamak için birkaç koşut örneğe değinmek istiyorum:

Eski Tü.de ikisi de “direk” anlamına gelen *tiräk* ve *tirgük* sözcükleri ad ve san olarak kullanılmıştır; *tiräk* için bkz. F.W.K. MÜLLER: *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, ABAW 1915, 12 / 19 *çoyı tiräk*, *fabdu tiräk* 12 / 20 *külüğ bars öktü tiräk*, 23 / 14 *tarqanı(ı)z tämir tiräk tegin*, 23 / 18 *bars tiräk*, 23 / 19 *tiräk qumar arslan çangşı*, 23 / 20 *el inanç tiräk*; aynı yazar: *Der Hofstaat eines Uiguren Königs*, s. 211 *kül sangun tiräk*, *inançu bilgä tiräk*, bu san için ayrıca bkz. DOERFER, TMEN II s. 655 ve CLAUSON, EDPT 543. *tirgük* için bkz. A.V. LE COQ: *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin, 1912, ABAW 1919, s. 27 / 8 *çigil arslan el tirgük alp buryuçan alp tarçan bäg*.

tayanu ve *tayanç* “dayanılan şey, dayanak” sözcükleri de Eski Tü. döneminde san olarak kullanılmıştır; *tayanu* için bkz. CLAUSON, EDPT 570, DOERFER, TMEN II, madde 994; *Divānū luğati't-türk* Dizin 590 “mabeynci, perdecibaşı”, krş. R III 818 Küerikçe *tayanyı*

“Stab” (“sopa”)¹⁵. *tayanç* için bkz. CLAUSON, EDPT 569; *Türkische Turfan Texte VII*, s. 40 / 52 ve *Uigurica III*, s. 62 / 2’de geçmektedir.

Eski Uyg. “kırbaç olarak kullanılan çubuk” anlamındaki *qayal bayşal* ikilemesi R.R. ARAT: *Eski Türk Şiiri*, TTK, Ankara, 1965, 9 / 82’de hükümdarların sıfatı olarak kullanılmıştır.

Eski Tü. çağında *tiräk* ve *tirgük*’ün san olarak kullanılmasına koşut biçimde İslamlığı kabul eden devletlerde *rüknü’ d-devlet* “devletin direği”, *rükn-i saltanat* “saltanatın direği”, *rüknü’ d-din* “dinin direği” gibi adlar ve onur sanları görülmektedir. Ar. *rükn*’ün çoğul biçimi olan *erkân* bugün bile “ileri gelenler” anlamını taşımaktadır: *devlet erkanı*, *erkan-ı harbiye* gibi.

Türkiye Türkçesinde *direk* ve *orta direk* öğretilenleyle “en önemli kişi” anlamını verir. Örneğin, Yaşar Kemal’in ünlü romanı *Ortadirek*’te Meryemce ailenin ayakta kalmasını sağlayan kişidir. Romanın adı onun bu niteliğini yansıtmaktadır.

İng. *pillar* “direk, sütun” sözcüğünün öğretilenleyle “bir kurumu tutan, destekleyen kişi” anlamına gelmesi, İng. *staff*, Alm. *Stab* sözcüklerinin aynı zamanda “kumanda heyeti” anlamını taşıması, Fr. *direction* “direksiyon” ile *directeur* “yönetici, yönetmen” sözcüklerinin aynı kökten türetilmiş olması, *buyla* sanı ile *buyla* “hayvanı yönetmek için burnuna takılan çubuk” sözcüklerinin aynı olduğu yolundaki görüşümü desteklemektedir.

Böylece Köktürk ve Uygur kağanlıklarında ve Tuna Bolgarları arasında bir san olarak kullanılmış olan *buyla*’nın anlamı biraz olsun açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Ancak sözcüğün Türkçe mi, yoksa Türkçede bir ödünçleme mi olduğu sorusunu şimdilik yanıtlayamıyoruz. Mancuca *beile* ile ilgisi de çok kuşkuludur.

EK: Bu yazı dizgideyken yayımlanmış olan DS’nün IX. cildinde de *buyla* ile birleştirebileceğimiz şu sözcükler bulunmaktadır: 3471 *porya* “araba tekerleğinin ortasındaki demir” (Edirne); 3403 *parya* “arabalarda dingilin başına konulan, delikli, yuvarlak demir, poyra” (İz-

¹⁵ DOERFER, TMEN II, madde 994’te bunun ayrı bir anlam olduğunu belirterek *tayançu*’yu ölmüş bir sözcük sayıyor. Oysa üzerinde durduğumuz öğretilenlere göre “sopa, dayanılan şey” anlamı ilk anlam olarak kabul edilmelidir.

mir); 3226 *muylu, muğlu, muhlu* 1. “taş çıkarmakta kullanılan uzun demir, kaldıraç” (Sivas, Ankara, Niğde, Konya, Antalya), 2. “topun, atış yapılırken elle tutulan yeri” (İzmir): 3217 *muhli* “değirmen taşlarının ortasından geçen demir çubuk” (Trabzon).

Buyla'nın Slav Dillerine Girmesi

Eski Bulgarca *bolyarinü*, Bulgarca *bolyarin*, Eski Rus. *bolyarinü*, Rus. *boyarin*, Sırpça-Hırvatça *bòlyarin, bòlyâr*, Slovence *bolyár*, Ukraynaca *boyarin* “derebeyi, bey, zengin adam” sözcüklerinin Eski Tü. *buyla* (~ *boyla*) sanından geldiği öteden beri ileri sürülmüştür. Bu konudaki görüşleri kısaca özetlemeyi yararlı sayıyorum.

İlk olarak J. MARQUART: *Die Chronologie der Altürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 41'deki notunda Eski Tü. sanı Slavca sözcükle birleştirmiştir. Ona göre Bizans kaynaklarında $\beta\omicron\iota\lambda\tilde{\alpha}\zeta$, $\beta\omicron\eta\lambda\tilde{\alpha}\zeta$ (çoğul biçimi: $\beta\omicron\iota\lambda\tilde{\alpha}\delta\epsilon\zeta$) olarak geçen sözcük, yumuşama (Moullierung) ile *bolya olmuş, Slavealaşarak *bolyárin* (çoğul biçimi: *bolyáre*) ortaya çıkmıştır. MARQUART, çoğul biçiminin Tü. sözcüğe Slavca meslek adı yapan *-are* ekinin getirilmesiyle (*bolya-are*) oluştuğunu, sonradan buna Slavca tekil eki *-in* getirildiğini öne sürmektedir. İkinci bir açıklama olanağı olarak da Slavca sözcüğün Tü. çoğul biçimi *buyla-lar*'dan gelebileceğini belirtmiştir. Daha sonra düşüncesini değiştirerek bu Slavca sözcüğü Tü. *buyla* ~ *boyla* + *är* “er, adam” + Rusça tekil gösteren *-in* eki biçiminde açıkladığını görüyoruz, bkz. J. MARQUART: *Über das Volkstum der Komanen*, Abhandlungen der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften, Philos. hist. Kl. N.F. Bd. XIII, Nr. 4, Berlin, 1914.

P.M. MELIORANSKIY: *Turetskie elementı v yazıke ‘Slova o polku İgoreve’*. *İzvestiya Otdeleniya russkogo yazıka i slovensnosti İmperatorskoy Akademii Nauk*, VII: 4, 1903'te MARQUART'ın ilk yazısında gösterdiği ikinci olasılığı (Tü. *buyla-lar* + Slavca *-in* eki) benimsemiştir. Aynı derginin X:2, 1905, cildindeki *Vtoraya stat'ya o turetskih elementah v yazıke Slova o polku İgoreve* başlıklı yazısında da F.E. KORŞ'un aşağıda özetlenen görüşüne karşı çıkmakta ve Hokend hanlarının taşıdığı *bayar* sanının Türkçede, Rusçadan bir geri ödünçleme olduğunu ileri sürmektedir. MELIORANSKIY'in görüşüne S.E. MALOV da *Tyurkizmi v yazıke ‘Slova o polku İgoreve’* *İzvestiya Akademii Nauk SSSR, Otdelenie literaturı i yazıka*, V:2, 1946, s. 129-139, başlıklı yazısında katılmaktadır.

F.E. KORŞ ise Slavca sözcüğü Tü. *bay* “zengin” + *är* “er, adam” dan oluşan bir bileşik ad olarak görmek istemiş, bu açıklamasını Hokend hanlarının taşıdığı *bayar* sanı ile desteklemiştir, bkz. F.E. KORŞ: *Turetskie elementi v yazıke ‘Slova o polku İgoreve’*, İzv. Otd. rus yaz. i slov. Ak. Nauk, VIII: 4, 1904; aynı yazar: *Po povodu vtoroy stat’i P.M. Melioranskogo o turetskih elementah v yazıke ‘Slova o polku İgoreve’*, İzv. Otd. rus. yaz. i slov. İmp. Ak. Nauk, XI: 1, 1906.

K.H. MENGES, bu sorunu birkaç yazısında işlemiştir: *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor’ Tale*, Supplement to Word, Monograph No. 1, Vol. 7. 1951 (s. 18); aynı yazar: *On Some Loan-Words from and via Turkic in Old Russian*, Melanges Fuad Köprülü, İstanbul, 1953, s. 369–390; aynı yazar: *Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions*, Byzantion, 21, 1951, s. 85–118; aynı yazar: *Problemata Etymologica*, Studia Sino-Altaica, Festschrift für E. Haenisch, Wiesbaden, 1961, s. 130–140. MENGES, genellikle MARQUART’ın ikinci açıklamasına (Tü. *buyla-lar* + Slavca *-in* eki) katılır görünmekte, ancak Slavca sözcükteki *r*’nin Bolgarca *r*’yi verebileceğini, bunun da (Türkçe *z* = Bolgarca *r* kuralına göre) Türkçede sayı gösteren *-z* eki (numerus collectivus) olabileceğini belirtmektedir, (bkz. *Oriental Elements*, s. 19). MENGES’in bu görüşünün ve *Problemata Etymologica*’da Tü. *buyla* ile yaptığı birçok birleştirmenin bana inandırıcı görünmediğini bildirmek isterim.

N. POPPE: *Studies of Turkic Loan Words in Russian*, Wiesbaden, 1971 s. 20–25’te yukarıda adı geçen araştırmacıların görüşlerini özetlemekte ve N.M. ŞANSKIY’ın *Etimologičeskiy slovar’ russkogo yazıka*, cilt I, Moskva, 1963, s. 181–182’de sözcüğü Slavca bir kökene bağladığını bildirmektedir.

İgor Destanında bir kez geçen *bilya* “prens, yüksek sanlı kişi” sözcüğünün kesinlikle Orhon Türkçesi *buyla* ile ilgili olduğu üzerinde bütün araştırmacılar birleşmektedir, bkz. MENGES: *Oriental Elements*, s. 24 ve M. VASMER: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1953–8, cilt I, s. 158. Sözcük, halk köken yakıştırmasında Slavca *bi-* “olmak” ile ilgili sayıldığından ünlüsünün değiştiği öne sürülmüştür. bkz. MENGES: *Oriental Elements*, s. 24.

Slav dillerinin kökenbilgisi sözlüğünde (*Etimologičeskiy slovar’ slavyanskiy yazıkov*. Praslavyanskiy leksiçeskiy fond, Moskva, 1974–)

boyarin, *bolyarin* sözcükleri yer almamaktadır. Buna karşılık VL. GEORGIEV: *Bălgarski etimologičen rečnik*, Sofya, 1971, *bolyarin*'i Proto Bulgarcadan (Tuna Bolgarcası) bir kalıntı olarak göstermekte, *-(l)yar(e)* ekinin Proto Bulgarcada çoğul eki olduğunu öne sürerek bunu Tü. *-lar* ile karşılaştırmaktadır. GEORGIEV'e göre bu ödünçleme sözcük, halk köken yakıştırmasında Eski Bulgarca *bolii* "daha büyük" ile aynı sayıldığından sözcüğün ilk hecesindeki ünlü *o* olmuştur. Yazar, sözcüğün *boier* biçiminde Rumenceye geçtiğini de eklemektedir.

Son olarak N.A. BASKAKOV: *Tyurkizmi - sotsialnaya terminologiya v "Slove o Polku İgoreve"*, Turcologica. K semidesyatiletıyu Akademika A.N. Kononova, Leningrad, 1976, s. 225-234, s. 226-227'de *bilya* ve *boyarin* üzerinde durarak bu konudaki görüşleri özetledikten sonra, *bilya*'nın doğrudan doğruya Orhon Türkçesi *buyla* ile ilgili olduğu görüşüne katılmakta, *boyarin* sözcüğünün de MARQUART'ın *Über das Volkstum der Komanen* adlı yapıtında ileri sürdüğü gibi Tü. *buyla* + *är* + Rusça *-in* eki biçiminden geldiğini, *bolyarin* > *boyarin* > *barin* biçiminde geliştiğini kabul etmektedir.

b a γ a

Yukarıda, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında gösterilen yerlerde geçen *baya* sözcüğü Suci yazıtı 3. satırda *qutluγ baya tarqan ügä buyruqi män* tümcesinde de bulunmaktadır. Bu sözcüğü kimi araştırmacılar (örneğin K.H. MENGES, K.A. WITTFOGEL) Eski Farsça *baga-*, Avesta *baya-* "tanrı" sözcüğüne bağlamak, yine aynı İranca sözcüğe bağladıkları *bäg*'in daha eski bir biçimi olduğunu kabul etmek istemişlerdir, (bunların görüşleri üzerine bkz. TMEN II, s. 402-403). T. TEKİN ise *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968 s. 307'de *baya*'ya "small, lower in rank" anlamını vererek sözcüğü Mo. *baya* "küçük" ile ilgili gördüğünü belirtmiştir, (bu Mo. sözcük için bkz. TMEN I, madde 91; DOERFER, sözcüğün eski metinlerde bulunmadığını yazmaktadır).

Öte yandan DOERFER, TMEN II, s. 398'de Eski Tü. *baya*'nın öteki araştırmacıların kabul ettiği gibi bir san olmadığını, bir özel ad olduğunu ileri sürmekte, Tonyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarında adı geçen *baya tarqan*'ın ayrı bir kişi olduğunu, bunun adının Sogutça ve Çince kaynaklarda da geçtiğini yazmaktadır, (bkz. TMEN II, s. 462 Sogutça, Mahrnāmag 10: *Tay Maya tarqan*, s. 474 Çince *Moho dagan* = *Baya tarqan*).

Yukarıda *buyla* dolayısıyla sözünü ettiğimiz Orta Farsça T II 135 numaralı yazma parçasında geçen *βaya çigişi* adı da (bkz. F.W.K. MÜLLER: *Der Hofstaat*, s. 211) bu sözcükle ilgili olabilir.

Ben, Orhon Türkçesinde san (ya da ad) olarak kullanılmış olan bu sözcüğün, Oğuz lehçelerinde *baya*, öteki lehçelerde *baqa*, *maya* vb. biçimlerde yaşayan, “kaplumbağa” anlamına gelen sözcükle aynı olduğunu ileri sürmek istiyorum.

CLAUSON, EDPT 311’de “kaplumbağa” anlamına gelen sözcüğün ilk hecesini kısa ünlüyle *baka*: biçiminde vermektedir. Ancak Türkmence *pişbāya* (Türkiye Tü. *kaplumbağa*, Az. *tısbāğa*), Türkmençe *gurbāya* (Türkiye Tü. *kurbağa*, Az. *gurbağa*) verilerinde ilk hecenin uzun olduğu görülmektedir. RÄSÄNEN de ilk hecedeki uzunluğu göstermiştir, bkz. EW 58; sözcüğün yeni lehçelerdeki biçimleri için ayrıca bkz. A.M. ŞÇERBAK: *Nazvaniya domaşniḥ i dikih jivotniḥ*, İstoričeskoe razvitie leksiki turkskih yazıkov, Moskva, 1961, s. 152–153. Küerikçe *maya* ve Karaçayca *maka* biçimleri Mahrnāmag’taki *maya*’nın da bu sözcükle birleştirilebileceğini göstermektedir.

Sözcük içinde *q*’nın Oğuz lehçelerinde tonlulara *γ*’ya dönüşmesi, uzun bir ünlüden sonra gelerek iki ünlü arasında yer almış olmasından dolayı olup kurala uygun bir durumdur. Oğuzcanın öteden beri bilinen bu kuralı için bkz. T. TEKİN: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara, 1975, s. 179; s. 190’da *baya* örneği de verilmiştir. TEKİN, s. 180’de “ünsüz ötümlüleşmesi olayının ilk örneklerine Dīvānu lugati’t-türk’te rastlıyoruz” demektedir. Bence bu ses olayı daha geriye de götürülebilir, örneğin Eski Tü. *uq* “boy, kabile” ile *uyuş* “soy” arasındaki ilişki (bu konuda bkz. G. DOERFER: *Zur Bezeichnung der Westtürken*, Central Asiatic Journal, 7, 1962, s. 256–263) ve Eski Uyg. *ketär-*, *kedär-* “gidermek” vb. biçimlerin yanyana bulunuşu (bkz. A. V. GABAIN: *Altürkische Grammatik*,³ Wiesbaden, 1974, § 34 ve S. TEZCAN: *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berlin, 1974, s. 90) göz önünde tutularak ünsüz tonlulaşması olayının XI. yy.dan çok daha önce başladığı ileri sürülebilir. Eğer yaptığımız birleştirme, yani Orhon Türkçesinde ad ya da san olarak kullanılan *baya* sözcüğünün “kaplumbağa” anlamına gelen sözcük olduğu birleştirilmesi doğruysa, bu tür tonlulaşmaların daha VIII. yüzyılda başladığı, Orhon Türkçesinin de kimi araştırmacıların savdukları gibi Oğuz grupundan bir lehçe olduğu görüşüne yeni bir tanıt eklenmiş olmaktadır.

Kaplumbağa, çok uzun yaşamasından dolayı Çin inancında sonsuzluğun sembolü olarak kabul edilmiştir. Eski Türk Çağında Türklerin de bu sembolü kullandığı, kimi yazıtların (Bugut, Taryat) büyük taş kaplumbağaların sırtına yerleştirilmiş olmasından anlaşılmaktadır, (bkz. S.G. KLJAŠTORNYJ - V.A. LIVŞIC: *The Sogdian Inscription of Bugut revised*, Acta Orientalia Hungaricae, 26, 1972, s. 69-102 ve P. ZIEME: *Neue Funde zur Geschichte der Türken in der Mongolei*, Das Altertum, 18, 1972, s. 255-258). Eski Tü. *baya* "kaplumbağa"nın san (ya da ad) olarak kullanılması bu sembolle sıkı sıkıya bağlı olmalıdır.

KISALTMALAR

- DS = *Derleme Sözlüğü*, TDK, Ankara, I-VIII, 1963-1975.
- DTS = *Drevnetyurkshiy slovar'*, Leningrad, 1969.
- EDPT = Sir G. Clauson: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.
- EW = M. Räsänen: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.
- PhTF I = *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959.
- R = W. Radloff: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I-IV, St. Petersburg, 1893-1911.
- Redhouse = J.W. Redhouse: *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890.
- SDD = *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, TDK, İstanbul, I-III, 1939-1947.
- TMEN = G. Doerfer: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, I= 1963, II = 1965, III= 1967, IV= 1975.
- ZTS = O. Acıpayamh: *Zanaat Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1976.